אטלס מערות
מדבר יהודה וספר המדבר

בעריכת
עמוס פרומקין

מחברי האטלס
מיקה אולמן, אורי דוידוביץ', סורין ליסקר,
בועז לנגפורד, רועי פורת, עמוס פרומקין

בתוספת מבואות מאת
מיקה אולמן, אורי דוידוביץ', בועז לנגפורד, רועי פורת,
עמוס פרומקין, אסף צוער, ינון שבטיאל

המרכז לחקר מערות (מלח"ם)
הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים

בהשתתפות

המרכז למיפוי ישראל • הקרן הלאומית למדע • מרכז מו"פ אזורי – השומרון ובקעת הירדן
האוניברסיטה העברית בירושלים – מענקי פנים • מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה
המכללה האקדמית צפת

גרפיקה: סטודיו ולדמן והמחלקה לגאוגרפיה, האוניברסיטה העברית בירושלים
תמונות: מחברי האטלס-מלח"ם, למעט כשצויין אחרת
השער: צוות מלח"ם מביט ממערה חוצה שלוחה לערבות יריחו וערוץ ואדי וחיתה. צילם: עמוס פרומקין
עריכה לשונית: דפנה בר־און
מזכיר המערכת: ינון שבטיאל
עיצוב ועימוד: מרזל א.ש. – ירושלים

ההפצה: הוצאת מאגנס
ת"ד 39099, ירושלים 9139002, טל' 02-6586659, פקס' 02-5660341
www.magnespress.co.il

© כל הזכויות שמורות
להוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, למרכז לחקר מערות (מלח"ם) ולמחברים
האוניברסיטה העברית ירושלים תשע"ה/2015

מיפוי ועיבוד נתונים:
המרכז לחקר מערות (מלח"ם), האוניברסיטה העברית בירושלים
www.malham.info

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך
או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני או אחר כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמו"ל.

מסת"ב ISBN 978-965-493-796-2
eBook ISBN 978-965-493-797-9

נדפס בישראל

תוכן העניינים

מקרא לחללי מערות . . . . . ח
מקרא לתופעות ומשקעי מערות . . . . . ט
שלמי תודה . . . . . יא
על המחברים . . . . . יב
מבוא 1
סיכונים ואמצעי בטיחות במערות 3
שמירת טבע במערות 5
שיטות סקר, מיפוי ומחקר במערות 7
מערות מדבר יהודה: גאולוגיה, מורפולוגיה והתפתחות הנוף 12
מערות מדבר יהודה: ארכיאולוגיה והיסטוריה 23
לוח תקופות ארכיאולוגיות/היסטוריות 37
האקולוגיה של מערות מדבר יהודה 38
תולדות מחקר המערות במדבר יהודה 42
המערות הגדולות במדבר יהודה ומיפוין 48

מערות מדבר יהודה

נחל חבר עליון 54
מערת כרמל 56
מערת סלע 58
מערת ביר אל־קעיר 62

נחל ערוגות עליון 64
מערת אל־מצידה 66
מערת א־טבן עילית 68
מערת א־טבן 70
טור סיף 72
מכלול אבו זיף 74
מערת אום א־זויתינה 76
מערת צחבה 78
מערת ערקוב צחבא 80

נחל תקוע עליון ונחל דרגה עליון 82
טראסת אל־ח'יאם 84
מערת אום נקוס 86
מכלול המערה התלויה 88
מערת חריטון 90
מערת אום קטפה 96
מערת מצוק הפטרייה 10 98
מערת מצוק הפטרייה 9 100
מערת פטרייה 102
מערת הנר 104
מערת אום קלעה 106
מערת אגור 108
עראק אל־אחמר 110
מערת אל־מציה 112

נחל פרת 114
מערת ח'רבת עין פארה 116
מערת ואדי קלט 118
מערת יזנובים מתים 120
מערת הגיא 122
צמד מערות אל־עלילאת 124

נחל מכוך עליון 126
מערת החריר הלח 128
מערת יזנובים 130

צמד מערות ניר־קומתיים 132
מערת הכנסייה 134
מערת מדרגות 136
מערת נביעה 138
צמד מערות סרגל־קרציות 140
מערת מכוך 142
מערת בור מכוך 146

ואדי וחיתה 148
מערת רימונים 150
מערת וחיתה 152
מערה חוצה שלוחה 154

אזור נחל דלייה 156
עראק א־נעסנה 158
מערת מפל דלייה 162
מערת אבו שנג'י 164
מערת יוגב 166
עראק אבו קטי 168
עראק טי 170

נחל ייטב 172
מערת עטלפי נובירים 174
מערת ואדי א־נובירים 176
מערת אמל אל־ואטואט 178

אזור כתף יריחו 180
מערת הלוחם 182
מערת מבוך אבו סרג' 184
צמד מערות הצלבים והקורה 186
מכלול המרגלים־אביאור 188
מערת הסנדל 192

אזור נחל אוג ורכס מונטר 194
מערת אוג 20 196
מערת דיר מוכלך 198
מערת זרניק 200

אזור קומראן 202
מערת פכית שמן האפרסמון 204
מערת מגילת הנחושת 3Q 206
מערת קומראן 24 208
מערת קומראן 11Q 210
מכלול התאומות 212
מערת קומראן 1Q 216
מערת קומראן 2Q 218
מערת קומראן 6Q 220
מערת עינות קומראן 222
מערת עינות תנור 224

אזור נחל קדרון תחתון 226
מכלול נקב מזן 228
מערת חג המולד 230
מערת בעלי החיים 232
מכלול המטבע 234

אזור נחל תמרים 238
מערת אולם תמרים 240
מערת אצות תמרים 242
מערת עינות קנה 244

נחל דרגה תחתון 246
צמד מערות מחילתיים 248
מערת שתי קומות 250
מערת בר־אדון 252
מכלול מורבעאת 1,2,3 254
מערת מורבעאת 4 258
מע'רת אל ח'ב 260
מערת היצ'וק 262

אזור נחל חצצון 264
מכלול מצפה שלם 266
מערת ג'סרה 268
מערת אצות מינרל 270
מערת הדינר 272
מערת בית הקברות 274
צמד מערות הקונגלומרט 276
מערת נטיפי מינרל 278

אזור נחל קדם 280
מכלול הרומח 282
מערת סטרומטוליט 286
מערת החרסים 288
מערת סלוודורה 290
מערת נחל קדם 292
מערת מפל קדם 294
מכלול התאנים 296

אזור נחל דוד 300
מערת המתבודד 302
מערת הבריכה 304
מערת הר ישי 306

מכלול צבר 308
מערת המורינגה 312

נחל ערוגות תחתון 314
מערת ערוגות המשקע הנחלי 316
מכלול ערוגות הנטיפים 318
צמד מערות נחיריים 320
מערת 'לנחם עבדי' 322
מערת העתק ערוגות 324
מכלול מגילת ויקרא 326
מערת צרויה 328

נחל חבר תחתון 330
מערת באב אל הווא 332
מערת צבוע קטן 334
מערת אהרוני 336
מערת האימה 338
מערת חבר ב 340
מערת חבר א 342
מערת חבר ג 344
מערת האגרות 346
צמד מערות חבר מזרח 348

אזור עשהאל-משמר 350
מערת עשהאל 352
מערת פסח 353
מכלול המטמון 354
מערת פרחי המלח 358

נחל צאלים 360
מערת ביר אורידה 362
מערת אורידה 364
מערת מפל צפצפה 366
מערת המקווה 368
מכלול צאלים 370
מערת ד'נב חרוף 374
מערת שפן 376
מערת ראשי אלה 378
מערת מעלה נעמה 380
צמד מערות נחל גורני 382
מערת ענבה 384

אזור מצדה 386
מערת נחל מצדה עליון 388
מערת מצדה 2008 390
מכלול מצדה־דרום 392

נחל רחף 394
מערת קנאים 396
מכלול רחף עליון 400
מערת כידוד 402

נחל חמר ויובליו הצפוניים 406
מערת צבוע 408
מערת יהל 412
מערת יהל 5 414
מערת בור יהל 416
מערת יהל 8 418
מערת נחל קינה 420
מערת רדום 424
מערת גבעת סילון 426
מערת נחל חמר 428

רשימת מקורות 431
מילון מונחים 447
מפתח 451

* * *

אטלס זה נועד לספק מידע על המערות תוך שמירה עליהן ועל תכולתן, ולא להיות מדריך טיולים. כדי לבקר במערות יש להצטייד באישורים הנדרשים על פי החוק. מערות רבות נמצאות בשמורות טבע ומכילות ערכי טבע או ארכיאולוגיה מוגנים, והחוק מחייב קבלת אישור לכניסה לתוכן. חלק מהמערות קשה לגישה וחלקן אינו נגיש ללא אמצעים והכשרה מיוחדים. יש מערות הנגועות בקרציות שעקיצתן גורמת למחלה קשה, המכונה 'קדחת מערות'. בכל מקרה אין לכותבי האטלס ולמו"ל כל אחריות בנוגע לכניסת אנשים למערות.

מערות מדבר יהודה: ארכיאולוגיה והיסטוריה

אורי דוידוביץ', רועי פורת, מיקה אולמן

מבוא

מערות מדבר יהודה והאזורים הסמוכים לו משמשות כר לפעילות אנושית רבת־פנים למן ראשית הופעת האדם באזורנו ועד לעת המודרנית. בראשית, לאורך השלבים השונים של תקופת האבן הקדומה, שימשו המערות כמחסות ארעיים לפעילותן של חברות ציידים־לקטים. עם הופעתן של חברות יושבות קבע, למן המהפכה החקלאית ועד ימינו, משמשות המערות מגוון צרכים של החברות המורכבות שהתפתחו במרחב. מקצת דגמי הפעילות הללו קשורים בחברות מדבריות אוטוכטוניות (מקומיות), נוודיות למחצה, שהתקיימו במדבר יהודה, דוגמת מחסות לעדרים ומטמורות לאחסון. ואולם, שימושים רבים אחרים שנעשו במערות מדבר יהודה קשורים קשר הדוק לאוכלוסיות יושבות הקבע במרחבים הנושבים שסביבו, ובעיקר בהר יהודה שממערבו, אשר להן שלוחות בנאות המדבר שלחופי ים המלח. אלו כוללים דפוסי פעילות יומיומיים, כגון שהייה מזדמנת של עוברי אורח החוצים את המדבר בנתיביו השונים, מחסות לינה לרועים מאזורים סמוכים, הבאים לרעות את צאנם במדבר יהודה בעונות החורף והאביב, ומערות מגורים וקבורה בסמיכות ליישובי הקבע שהתקיימו מדי פעם בפעם בנאות המדבר או באזור סְפר המדבר. לצד דפוסים אלו התקיימו במערות מדבר יהודה גם דפוסי פעילות מיוחדים, שאף הם נוצרו עקב הקשר המיוחד שבין הר למדבר ביהודה. עם אלו נמנות פעילויות פולחניות והתבודדות על רקע תפיסות דתיות שונות, הטמנת חפצים בעלי ערך שמקורם התרבותי בארץ הנושבת ומציאת מפלט ומסתור בעת מצוקה או איום. יוצא מכאן שלימוד מאפייניה של הפעילות במערות מדבר יהודה בכל תקופה ותקופה יש בו כדי לשפוך אור על אזורי ההתיישבות שסביבו ועל מערך היחסים שבין המזרע ובין הישימון בחלק זה של ארץ ישראל.

הזיהוי של דפוסי הפעילות השונים שהתקיימו בכל תקופה ותקופה והגדרתם מבוססים על כמה בחינות משלימות. בראש ובראשונה נבחנים ההיבטים הסביבתיים והפיזיים של המערות: קרבתן למרכיבים גאוגרפיים ואנושיים שונים כגון מקורות מים, נתיבי תנועה, יישובי קבע ואתרים אחרים במרחב; אופי הגישה הטבעית למערות והכשרתם של נתיבי גישה אליהן; המבנה הפנימי של המערות והתאמתן הפיזית לצרכים שונים של פעילות אנושית. הבחינה השנייה קשורה בשרידי התרבות החומרית הנצפים במערות, תוצאת סקרים וחפירות ארכיאולוגיים, אשר מרמזים על סוגי הפעילויות הקדומות שהתקיימו בהן. אשר לתקופות

ההיסטוריות, עדות המקורות הכתובים משלימה את הנתונים הסביבתיים והארכיאולוגיים ומסייעת בזיהוים של דגמי פעילות ייחודיים.

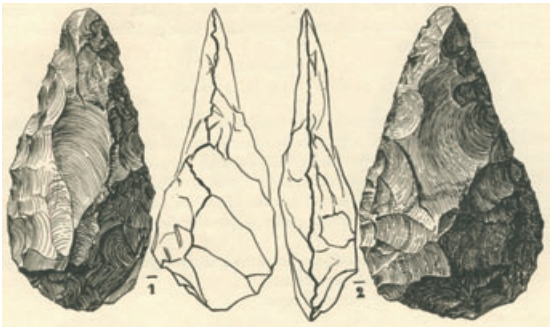
להלן מוצגת סקירה של תולדות הפעילות האנושית במערות מדבר יהודה בתקופות השונות, בחלוקה לשלושה מקטעי זמן עיקריים: (1) תקופת האבן הקדומה (התקופה הפלאוליתית); (2) מתקופת האבן החדשה (התקופה הנאוליתית) ועד תקופת הברזל; (3) מהתקופה הפרסית ועד ראשית העת החדשה (ראו לוח התקופות הארכיאולוגיות). המקטע הראשון הנו, כאמור, רצף זמן ארוך שבו התקיימו חברות ציידים־לקטים, שהותירו את חותמן במערות. המקטע השני מתאפיין בהופעתן של חברות מורכבות, ומבחינת שחזורם של דגמי הפעילות במערות מדבר יהודה הוא מבוסס בעיקר על הנתונים הארכיאולוגיים והסביבתיים, מאחר שהמקורות הכתובים הקשורים למערות מוגבלים לחלקו האחרון בלבד. המקטע השלישי הנו המקטע ההיסטורי, ובמהלכו עולה חשיבותם של המקורות הכתובים, לצד הנתונים הארכיאולוגיים, לשחזור דפוסי הפעילות במערות המדבר. נבדיל בין כמה אזורים גאוגרפיים מובחנים: מדבר יהודה גופו, המשתרע מקו 200 מ״מ גשם במערב ועד חוף ים המלח במזרח, ובין כביש ירושלים־יריחו בצפון ועד נחל חמר בדרום; מדבר בנימין, המשכו הצפוני של מדבר יהודה שממערב לבקעת יריחו ובמזרח חבל בנימין; סְפר המדבר, רצועה צרה בעלת מאפיינים אקלימיים ואקולוגיים ערבתיים (200–400 מ״מ גשם) המצויה בין המדבר ובין הר יהודה.

התקופה הפלאוליתית

סביבת מדבר יהודה היא מהחבלים הראשונים של ארץ ישראל שזכו למחקר פרהיסטורי נרחב. את המחקר ערך אחד מחלוצי הפרהיסטוריונים באזורנו, רנה נוויל, בשנים 1928–1949 (Neuville, 1951), ולצדו עבדו ז׳אן פרו ומשה שטקליס. עבודתם התמקדה במערות ספר המדבר באגני הנחלים תקוע וערוגות, ותוצאותיה, ביחד עם עבודותיהם של הפרהיסטוריונים טרוויל־פיטר וגארוד בשומרון, בכרמל ובגליל, העמידו את היסודות לבניית רצף ההתפתחות של התרבויות הפלאוליתיות בארץ ישראל (בר־יוסף וגרפינקל, 2008). במהלך 60 השנים האחרונות התגלו רק כמה מערות נוספות ובהן פעילות מן התקופות הפלאוליתיות במדבר יהודה, אולם אלו הראו שלצד ריכוזי הפעילות במערות ספר המדבר הייתה בתקופה זו פעילות אנושית גם במערות שבשוליים המזרחיים של מדבר יהודה, בעיקר בסביבות ראשי הקניונים התחתונים.

ככלל, הפעילות ברצף הפלאוליתי התקיימה במערות אולם קטנות ובינוניות באורכן בעלות פתח גבוה ורחב או במחסות סלע (חלל רדוד שרוחבו גדול מעומקו). בפי הבדווים מכונות מערות אלו בדרך כלל בשם ׳טור׳, להבדיל ממערה עמוקה (׳מע׳רה׳). הפעילות התרחשה בחלקים הפתוחים והמוארים של המערות וכן בטראסות שבחזיתותיהן. לא נצפו עדויות לפעילות מן התקופות הללו בחלקים הפנימיים של מערות עמוקות ובמערות קשות גישה. העדפות אלו קשורות אל נכון בדגמי הפעילות במערות בתקופה זו. המערות שימשו על פי רוב כאתרי בסיס לקבוצות קטנות של ציידים־לקטים, אשר השתמשו בהן כמחסות ללינה ולביצוע מגוון פעילויות כגון סיתות כלי צור וצריכת מזון. השרידים העיקריים שנתגלו במערות הם לפיכך פריטי צור ועצמות בעלי חיים, ומשלהי הרצף הפלאוליתי התגלו גם כלי אבן ואף ממצאים מועטים הקשורים לחיי הרוח (בר־יוסף, 1969; גלעד, 1992; בר־יוסף וגרפינקל, 2008). יש לציין כי לאורך התקופה הפלאוליתית, המקבילה לגיל פלייסטוקן, חלו שינויים אקלימיים בעלי משרעת ניכרת בכל המרחב, אשר ודאי הייתה להם השפעה על הסובב הקדום במדבר יהודה ובסְפר המדבר. חלק מן הנתונים שנאספו במחקרים הארכיאולוגיים, ובעיקר עצמות בעלי החיים, שימשו כמחוונים לשחזורים פלאו־אקלימיים.

בתקופה הפלאוליתית התחתונה (1.4 מיליון שנה–300/250,000 אלף שנה לפני זמננו) החל השימוש האנושי במערות. במדבר יהודה לא מוכרים אתרים מראשית התקופה. זמנו

אבני יד אשליות מהפלאולית התחתון: ראשית ההתיישבות האנושית במערות מדבר יהודה (מערת אום קטפה), מתוך Neuville, 1951

של הממצא הקדום ביותר במערות בסְפר המדבר הוא חצי מיליון שנה בקירוב, במערת אום קטפה בנחל תקוע עליון, שבה יש ממצאים מהשלבים התיכון והמאוחר של הפלאולית התחתון. במכלול אבו זיף בוואדי א־דרת/נחל ערוגות עליון יש ממצאים ארכיאולוגיים מסוף תקופה זו. השרידים כוללים פריטי צור במסורת הסיתות האשלית, ובהם אבני יד (כלי הנוצר מסיתות משני פניו של בולבוס או נתז), שהן 'מאובן מנחה' לתקופה. שרידים של עצמות בעלי חיים, ברובם תוצר של הפעילות האנושית במערה, נתגלו באותן שכבות ארכיאולוגיות עם כלי הצור האשליים (Neuville, 1951). מין האדם שאכלס את אתרי המערות האלה הוא ככל הנראה 'האדם הזקוף' (Homo erectus), אם כי שרידים אנושיים בני התקופה שנמצאו במערת אום קטפה דלים מכדי לאפשר זיהוי ודאי של מין האדם שפעל במרחב זה.

במהלך התקופה הפלאוליתית התיכונה (50/47,000-300/250,000 שנה לפני זמננו) מתעצמת הנוכחות האנושית במערות ובמחסות הסלע בסְפר המדבר ונצפית לראשונה פעילות גם במערות שבתוככי המדבר. עלייה זו בשימוש במערות מאפיינת גם את החבל הים־תיכוני, וברחבי ארץ ישראל נחפרו כמה עשרות מערות בנות התקופה. בספר המדבר ידועים שישה מחסות סלע ומערות פתוחות וגדולות שהיו בשימוש בפרק זמן זה, שלושה בנחל תקוע עליון (טראסת אל־ח'יאם, אום־נקוס, ועראק אל־אחמר) ושלושה בנחל ערוגות עליון ויובליו (מערת א־טבן, אבו זיף, וצחבה). בחלקו המרכזי של המדבר מוכרת נוכחות בת התקופה במחסה הסלע אל־קצייר (נחל תקוע התיכון) ובמערת אורידה (נחל הרדוף/צאלים). באלה יש עדות לכך שבתקופה זו נוצל האזור למלוא רוחבו, לרבות גומחות אקולוגיות שספק אם נוצלו בתקופה הקודמת. הממצא במערות כולל פריטי צור במסורת הסיתות המוסטרית־לבלואזית האופיינית לתקופה, ובין הכלים נפוצים חודים ומקרצפים. האתרים עשירים גם בשרידי עצמות של בעלי חיים שניצודו בידי אדם (Neuville, 1951; Perrot, 1955). עד היום לא נתגלו במערות אלו עצמות אדם בנות תקופה זו שתאפשרנה להגדיר את מין האדם שפעל בהן, ולפיכך אי־אפשר להכריע בשאלה אם הן אוכלסו על ידי המין הארכאי של האדם הנבון (Archaic Homo sapiens) או על ידי נאנדרטלים (Homo neanderthalensis), שני מיני האדם המוכרים מן החבל הים־תיכוני באזורנו בתקופה זו.

בתקופה הפלאוליתית העליונה (24,000-50/47,000 שנה לפני זמננו) יש פעילות בארבעה אתרים באגן נחל תקוע (טראסת אל־ח'יאם, אום־נקוס, עראק אל־אחמר, ומחסה הסלע אל־קצייר), שבכולם התקיימה פעילות כבר בתקופה הקודמת (Neuville, 1951; Perrot, 1955), וכן במכלול ערוגות הנטיפים שבנחל ערוגות תחתון. פריטי הצור האופייניים לשכבות של תקופה זו שייכים למסורת הסיתות האחמרית שבה נפוצה הכנת להבים, והכלים האופייניים הם מגרדים ונקרים. אף על פי שלא נמצאו שרידים אנושיים מפרק זמן זה, סביר שטיפוס האדם הפעיל באזור באותה עת הוא האדם המודרני (Homo sapiens sapiens).

התקופה האפי־פלאוליתית (11,500-24,000 שנה לפני זמננו) כוללת רצף תרבויות אשר משך קיומן קצר בהרבה מזה של תרבויות שקדמו להן, ואשר התפתחותן הכלכלית והטכנולוגית מבשרת את בואה של המהפכה החקלאית והמעבר לישיבת קבע. תעשיות כלי הצור של התרבויות האפי־פלאוליתיות מתאפיינות בייצור מיקרוליתים (כלים על גבי להבונים קטנים), והתרבויות השונות מובחנות זו מזו בעיקר על בסיס הבדלי צורה ועיצוב של כלים אלו (Goring-Morris, 1995). מערות ובהן שרידים של מסורות סיתות מפרק זמן זה נתגלו הן בספר המדבר והן בשוליים המזרחיים של המדבר, אולם במערות המזרחיות (נחל מצדה

צלמית נטופית ממערת אום א־זויתינה, מתוך Neuville, 1951

עליון, אורידה, מכלול מורבעאת) לא ניתן לרוב להגדיר את התרבות הספציפית שהשרידים משתייכים אליה, למעט מחסה מסרק א־נג׳ (נחל דרגה תיכון), שהממצא בו משויך לתרבות המזרקית (19,000–24,000 שנה לפני זמננו) (Perrot 1955; Goring-Morris & Belfer-Cohen, 2011). לעומת זאת, בספר המדבר התגלו שרידים מזוהים: מהתרבות הכבָּרית הגאומטרית (16,000–18,000 שנה לפני זמננו) בטראסת אל־ח׳יאם (Echegaray, 1964, 1966) ובטראסת מצידה (מרדר ועבאדי, מידע בעל פה); ובעיקר מן התרבות הנטופית (11,500–14,500 שנה לפני זמננו), ששרידיה נתגלו במערות ובמחסות רבים באגנים העליונים של הנחלים תקוע עליון (עראק אל־אחמר, עין סחרי, טראסת אל־ח׳יאם), ערוגות עליון (אום א־זויתינה, טור סיף, אל־מצידה) וחבר עליון (מערת סלע). מכלול כלי הצור מן התרבות הנטופית מתאפיין בהופעת מיקרוליתים מטיפוס סהרון. מאפיין חשוב נוסף של התרבות הנטופית הוא הופעת להבי מגל במכלולי כלי הצור. באתרים הנטופיים נמצאו גם עצמות בעלי חיים ממינים רבים, כלי אבן כגון עליים ומכתשים (מהם חצובים בסלע האם), כלי עצם וכן פריטים אמנותיים ממערות אם־זויתינה ועין סחרי. עצמת השרידים בחלק מן האתרים (למשל בטראסת אל־ח׳יאם) ואופיים (דוגמת הקבורה בעראק אל־אחמר) עשויה לרמז על שהייה ממושכת יותר בהשוואה לפרקי הזמן הקודמים, עד כדי ישיבת קבע חלקית. אפשר כי גם המבנים שנמצאו בטראסות אל־ח׳יאם ומצידה הם בני התקופה, אולם הם עשויים להיות קדומים (מן התקופה הכברית־גאומטרית) או מאוחרים יותר (מן התקופה הנאוליתית הקדם קרמית א).

התקופה הנאוליתית עד תקופת הברזל (9500–586 לפסה״נ)

פרק הזמן שראשיתו בתקופה הנאוליתית וסיומו בחורבן בית ראשון, אשר מכסה את מרבית הזמן שבו מתקיימות חברות מורכבות באזורנו, מתאפיין בשתי תופעות עיקריות. הראשונה היא הפעילות ההולכת וגוברת במערות בשוליים המזרחיים של המדבר, במצוק ההעתקים ובקניוני הנחלים בואכה חוף ים המלח, וזאת במקביל להמשך השימוש במערות ספר המדבר. התופעה השנייה היא ראשית השימוש במערות קשות־גישה, דהיינו מערות הממוקמות במקטעי מצוק אנכיים שהגישה אליהם מסוכנת ולעתים תובעת שימוש בעזרים דוגמת חבלים וסולמות. שתי תופעות אלו מעידות על שינוי בדגמי הפעילות במערות באזור הנדון, במקביל לשינויים החברתיים והתרבותיים המהותיים המתרחשים בארץ הנושבת. למן סוף התקופה הפלאוליתית מפסיקות המערות לשמש כאתרי בסיס מרכזיים לפעילות האדם במדבר יהודה, ולחלופין מתחילות לשמש למגוון פעילויות חוץ־יישוביות, כגון מחסות לרועים, מקומות אחסון והטמנה ואף כמערות מפלט.

עם זאת, רצף הזמן האמור אינו מקשה אחת בתולדות מערות מדבר יהודה וסביבותיו, שכן יש במהלכו תקופות של פעילות מועטה במספר מצומצם של מערות (השלבים השונים של התקופה הנאוליתית, התקופה הכלקוליתית הקדומה, תקופת הברונזה הביניימית, תקופת הברונזה התיכונה, תקופת הברזל 1–2 א), ואף תקופות הנעדרות כל פעילות במערות (התקופה

מסכת אבן ממערת נחל חימר, התקופה הנאוליתית הקדם קרמית ב', העתק באדיבות מוזאון שטקליס

הכלקוליתית התיכונה, תקופת הברונזה הקדומה 2-3, תקופת הברונזה המאוחרת), לצד תקופות שיא בשימוש במערות האזור (התקופה הכלקוליתית המאוחרת, תקופת הברונזה הקדומה 1, תקופת הברזל 2ג). הגורמים לתנודתיות זו אינם תמיד ברורים, וגם פענוח דפוסי השימוש במערות בכל תקופה ותקופה אינו פשוט ועל פי רוב נתון לפרשנות.

בתקופה הנאוליתית הקדם־קרמית א (9500-8500 לפסה"נ) מתמעטת הפעילות במערות מדבר יהודה בהשוואה לתקופה הקודמת (שלהי התקופה האפי־פלאוליתית). בסך הכול זוהתה פעילות מפרק זמן זה בשלוש מערות – טראסת אל־ח'יאם (נחל תקוע עליון), מערת קומראן 24 ומערת הבריכה (נחל דוד). עם זאת שלוש המערות הללו מייצגות ככל הנראה דפוסי פעילות שונים בתכלית: האחת (אל־חיאם) מצויה בסְפר המדבר, באזור הפעילות המסורתי מן התקופה הפלאוליתית, בעוד השתיים האחרות מצויות בשוליים המזרחיים של המדבר, מהן אחת (קומראן 24) ממוקמת בסמיכות למישור חוף ים המלח ולאתר הקבע הגדול שביריחו, ואילו האחרת (הבריכה) היא מערה מצוקית קשת־גישה המצויה בקניון מרוחק מן הארץ הנושבת. המדגם הקטן מקשה על קביעת סוג הפעילות המדויק האופייני לכל מערה, אם כי נראה שבתקופה זו עדיין שימשו המערות לשהייה ארעית־עונתית, שבמהלכה הוכנו כלי צור ועובד מזון המבוסס על ציד ולקט.

בתקופה הנאוליתית הקדם־קרמית ב (8500-7000 שנה לפסה"נ) נמשכת המגמה שהחלה בפרק הזמן הקודם, דהיינו ניצול אקראי של מערות בעלות מאפיינים סביבתיים ופיזיים שונים המכסות מגוון גומחות אקולוגיות. עם אלו נמנות מערת סלע שבסְפר המדבר (נחל חבר עליון), מערת אורידה (נחל הרדוף/צאלים) ומכלול ערוגות הנטיפים (נחל ערוגות תחתון) בחלקו המרכזי של המדבר, מכלול מורבעאת (נחל דרגה התחתון), וכן מערות קומראן 24 ועינות תנור שלחוף ים המלח (באזור קומראן). מגוון זה מעיד ככל הנראה על דגמי הפעילות השונים שהובילו לשימוש במערות, אף כי גם בתקופה זו דומה שהציד הוא המניע הכלכלי העיקרי לפעילות האדם במדבר יהודה. המערה החשובה ביותר מן התקופה הנאוליתית הקדם־קרמית ב היא ללא ספק מערת נחל חמר. במערה זו, בקצהו הדרומי של המרחב הנדון כאן, נתגלה אוסף ממצאים ייחודי ונדיר, שהשתמרותו טובה במיוחד בשל תנאי היובש. זוהי העדות הקדומה ביותר להטמנה של חפצים בעלי ערך במערה במדבר יהודה, ספק בהקשר פולחני ספק תוצאת איום כלשהו. תופעה זו עתידה לחזור על עצמה גם בתקופות מאוחרות יותר.

בתקופה הנאוליתית הקרמית (6400-5800 לפסה"נ) מתחדשת הפעילות במערות מדבר יהודה, ככל הנראה לאחר פער במחצית הראשונה של האלף השביעי לפסה"נ (הנאולית הקדם־קרמי ג). שברי כלי חרס ופריטי צור מעטים המשתייכים לתרבות הירמוכית מן הנאולית הקרמי נמצאו במכלול מורבעאת ובמערת בר־אדון הסמוכה בנחל דרגה תחתון, וכן במערת הבריכה בנחל דוד. מעניין לציין שאלו המערות המצוקיות היחידות שבהן אובחנה פעילות גם בשלבים פרהיסטוריים קדומים יותר, אולם אין לכך הסבר ברור, שכן אין מדובר בהמשכיות רציפה של

הפעילות במערות הללו. יש לציין גם ממצא יחידאי של ראש חץ מן הנאולית הקרמי במערת האימה; ייתכן שזהו פריט שנאסף בתקופה מאוחרת יותר ומצא את דרכו למערה באקראי. בתקופה זו לראשונה לא נצפית פעילות במערות סְפר המדבר, עובדה העשויה להעיד על שינוי מהותי בדגמי ניצול המרחב.

התקופה הכלקוליתית הקדומה מיוצגת על ידי תרבות ואדי רבה (5800–5300 לפסה"נ). חרסים מתרבות זו מופיעים הן במכלול מורבעאת (Garfinkel, 1999) והן בארבע מערות קלות יחסית לגישה בסביבת קומראן, למרגלות מצוק ההעתקים: מערת קומראן 24 ושלוש מערות שנחקרו במסגרת מבצע מגילה: מערה XI/10 (ברוך ואחרים, 2002), מערה XII/53 (כהן וישראל, 2002) ומערת עינות תנור. במערה 24 בקומראן יוחסו לפרק זמן זה, נוסף על המכלול הקרמי, גם ממצאים מחומרי גלם אחרים (צור, עצם) וכן מכלולי עצמות בעלי חיים, בהם מבויתים (Recchi & Gopher, 2002; Alhaique & Gopher, 2005). דומה כי ריכוז הפעילות במערות נגישות הסמוכות לחופו הצפוני־מערבי של ים המלח, בקרבת עינות פשחה וקומראן, קשור לניצול אפשרויות המרעה בעונות החורף והאביב על ידי יושבי כיכר יריחו או הר יהודה הצפוני. ייתכן שדגם זה מעיד על חדירתה של המערכת הכלכלית המתמחה ברעייה (פסטוראליזם), שהיא אחד מן התוצרים המאוחרים של המהפכה החקלאית, גם למדבר יהודה.

עד היום לא נתגלו במערות מדבר יהודה עדויות לנוכחות בתקופה הכלקוליתית התיכונה (5300–4500 לפסה"נ). זוהי תקופת פער ארוכה למדי, שבעקבותיה חל אחד הפרקים המרכזיים בתולדות השימוש במערות מדבר יהודה, קרי התקופה הכלקוליתית המאוחרת (4500–3800 לפסה"נ). לתקופה זו, זמן קיומה של התרבות הע'סולית, יוחסו עד היום ממצאים מכ־120 מערות במדבר יהודה ובסביבתו: כ־90 מערות במדבר יהודה גופו, כ־20 מערות במדבר בנימין וכ־10 מערות נוספות בספר המדבר שבין נחל מכמש בצפון ועד שולי בקעת ערד בדרום. חשוב לציין, עם זאת, שביותר ממחצית המקרים נקבע התארוך על סמך מכלולי ממצא דלים במיוחד, לעתים שברי גוף בודדים של כלי חרס, העשויים להיות גם מתקופות פרהיסטוריות מאוחרות אחרות (ובעיקר משלבים אחרים של התקופה הכלקוליתית או תקופת הברונזה הקדומה 1).

לאחרונה התבצעה בחינה מקיפה של מאפיינים אנושיים, סביבתיים וחומריים של 70 מערות בסביבת מצוק ההעתקים שבין מצדה לנחל אוג אשר הוצע בעבר לתארכן לתקופה הכלקוליתית המאוחרת (דוידוביץ', 2008). במהלך העבודה התברר כי מערות המרחב נחלקות לשני טיפוסים עיקריים. במרחב שבין מצדה לנחל דרגה, שבו 50 מבין המערות הנבדקות, המצוקים והקניונים המכילים את המערות הם מן הגבוהים והקשים לתנועה במדבר יהודה. המערות אינן סמוכות לצירי תנועה מרכזיים או למקורות מים. הגישה אליהן מתבצעת לרוב משפת המצוק שברמת המדבר, תוך תנועה מסוכנת מעל תהומות ללא שבילים מוגדרים, ולעתים קרובות מחייבת שימוש בחבלים. לעומת זאת צפונה משם, במרחב שבין נחל דרגה לנחל אוג, מצוק ההעתקים נמוך יחסית, שבור ועביר בנקודות רבות. המערות שנחקרו במקטע זה (20 במספר), פרט לאחת, מצויות במצוק המזרחי, והגישה למרביתן מתבצעת מבסיס מצוק ההעתקים. ברוב המקרים הגישה לפתחי המערות קלה עד בינונית, ללא שימוש באמצעי עזר. בסיס מצוק ההעתקים הוא ציר תנועה מרחבי חשוב ונוח למדי, ורוב המערות סמוכות לציר זה ונצפות ממנו.

מדרום לנחל דרגה המערות ששימשו בתקופה הכלקוליתית מורכבות בעיקר ממחילות צרות ונמוכות, אף שחלקן מגיעות לממדים ניכרים ומכילות לעתים חדרים ואולמות. יותר ממחציתן מכילות שטח מצומצם בלבד שבו אפשר לנוע בקומה זקופה. כאשר מדובר במכלול מערות, לרוב יימצא לפחות חלל נוח אחד באחת מהן, בעוד יתר המערות עשויות להיות קטנות ונמוכות. עם זאת נצפתה נוכחות כלקוליתית מאוחרת גם במערות בודדות, ואף במכלולי מערות, שאין בהן כלל חללים גדולים, בהן מן הקשות ביותר לגישה במרחב (דוגמת מכלול מצדה דרום ומערות נחל שפן). לעומת זאת, המערות במרחב הצפוני ששימשו בתקופה

הכלקוליתית קטנות יותר בממוצע מאלו שבמרחב הדרומי, אולם מרובים בהן המרחבים הנוחים יחסית לפעילות אנושית. במרביתן קיים חלל נוח שאפשר להלך בו בקומה זקופה ומועטות המחילות. גם פתחי המערות לרוב רחבים או גבוהים, ושטח ניכר מן החללים הפנימיים של המערות זוכה לתאורה טבעית מסוימת ולאוורור. יש לציין כי בשני האזורים כמעט ולא נצפו עדויות להכנת המערות לשהות, לעיצוב פני המערות במהלך הישיבה בהן או לשימוש במרחבים הפתוחים הסמוכים להן.

ברוב המערות הממצא אינו עשיר, אולם מגוון הממצאים גדול יחסית, בעיקר עקב השימור הטוב של חומרים אורגניים. הממצא הנפוץ ביותר הוא שברים של כלי חרס, אך רק במערות ספורות נתגלו יותר מכמה כלים בודדים. נראה כי עיקר הממצא הוא כלים הכרחיים לקיום, שנועדו בעיקר לאחסנת מזון ומים, לעיבוד מזון ובישולו וכן למאור. במערות מספר נמצאו גם שברים של כלי אבן, חרוזים, כלי עצם ושברי צדפים וגם פריטי צור מעטים. הממצאים הייחודיים למדבר יהודה עשויים בעיקרם חומרים אורגניים שהשתמרו בשל היובש, לרבות חפצי עור ועץ, אריגי פשתן, חבלים, מחצלות וסלים קלועים. כמו כן נמצאו שרידי מזון מן החי ומן הצומח (זרעים ופירות), אף הם ברמת שימור גבוהה ביותר. שרידים אורגניים נתגלו עד היום בעיקר במערות המדבר גופו ולא במערות ספר המדבר.

נחל משמר – פריסת המטמון הכלקוליתי במחנה משלחת פסח בר־אדון. באדיבות דורון בר־אדון

המפורסמת שבין המערות הכלקוליתיות במדבר יהודה היא מערת המטמון בנחל משמר (בר־אדון, 1971). מערה זו ייחודית הן בשל העובדה שבה נמצאו מכלולי הממצא המגוונים ביותר של רוב סוגי הממצאים, הן בשל הימצאותן של קבורות אדם רבות בה ובמערות הסמוכות (21 במספר), ובעיקר בשל המטמון יוצא הדופן שנתגלה בה (בשנת 1961), המכיל יותר מ־400 כלי נחושת וסגסוגות נחושת, לצד חפצים מהמאטיט ומשן היפופוטם. מן הבחינות הפיזיות והסביבתיות אין מערת המטמון נבדלת מיתר המערות המצוקיות וקשות־הגישה שבמרכז מדבר יהודה, ולכך חשיבות בהבנת המטמון והסיבות שהובילו להטמנתו.

המאפיינים הפיזיים של המערות המצוקיות בין מצדה לנחל דרגה, בעיקר בהיבטים הנוגעים לקושי הגישה, השימוש במערות בצורתן הטבעית ללא שינויים מהותיים, לרבות מערות קטנות ובלתי נוחות לשהות, וכן אספקטים שונים של מאפייני התרבות החומרית (מכלולים מצומצמים, מטמונים, קבורות ראשוניות) – כל אלה מובילים למסקנה כי המערות הללו שימשו בתקופה הכלקוליתית המאוחרת בראש ובראשונה למפלט ארעי, אולי תוצאת מתחים פנימיים בין קבוצות שונות בחברה. אפשרויות אחרות להסבר הפעילות במערות, כגון מגורי קבע, מגורים עונתיים, אחסון ופולחן, אינן עולות בקנה אחד עם מאפייני המערות המצוקיות. לעומת זאת, המערות במרחב שבין נחל דרגה לנחל אוג, שהנן קלות לגישה ונוחות לשימוש באופן יחסי, ייתכן ששימשו קבוצות נוודיות למחצה או חקלאים־רועים שמקורם ביישובי הקבע שבבקעת יריחו ובהר יהודה. גם חלק ממערות ספר המדבר ומדבר בנימין היו עשויות לשמש קבוצות דומות. מערת המטמון בנחל משמר הייתה אולי המרכזית שבמערות המפלט. אליה נמלטו בכירי הקבוצה שמצאה מקלט במערות מדבר יהודה, ובכך יש משום הסבר אפשרי לנוכחותם של המטמון ושל מכלולי

נחל משמר – עטרה כלקוליתית מנחושת מתוך המטמון. באדיבות מוזאון ישראל

ממצא עשירים ומגוונים נוספים שנתגלו בה. יש לזכור שמאחר שמדובר בתקופה קדם־היסטורית, אין בידינו אלא הממצא הארכיאולוגי לשחזור המאורעות, ואין ביכולתו של זה לשפוך אור על סוגיות רבות הנוגעות למפלט המשוער. עם זאת חשוב להדגיש את הדמיון הסביבתי והחומרי בין המפלט הכלקוליתי ובין המפלט מימי מרד בר כוכבא, המתואר להלן. דמיון זה מחזק את האפשרות המוצעת כאן, גם אם הנסיבות שבעטיין התרחש המפלט הקדום שונות בתכלית.

ברבע השני של האלף הרביעי לפסה"נ, במעבר מן התקופה הכלקוליתית לתקופת הברונזה הקדומה, דומה שהפעילות במערות מדבר יהודה מתמעטת באופן ניכר. עד היום תוארכו ממצאים לפרק זמן זה רק בשתי מערות – מערת צרויה בנחל ערוגות ומערת הלוחם בוואדי מכוך התחתון. בשנייה, שהיא מערה בינונית בגודלה, נחשפה בעת מבצע מגילה קבורת גבר על חפציו ברמת השתמרות יוצאת דופן (Schick, 1998). מעניין לציין כי ממצא משותף לשתי מערות אלו הם חלקי חצים עשויים קנה ועץ (כמותם טרם נמצאו ביתר מערות מדבר יהודה בתקופות הקדומות), אשר שימשו לציד חיות קטנות, אולי עופות; במערת הלוחם נמצאה גם קשת שלמה, יחידאית מסוגה בארץ. ניתוח מחודש של ממצאי מערת הלוחם, שנעשה לאחרונה (אשכנזי, 2008), מדגיש את חשיבותו של הנקבר לקבוצה החברתית שאליה השתייך, ככל הנראה קבוצה שקיימה אורח חיים נוודי למחצה בין הר למדבר בחבל בנימין.

במחצית השנייה של האלף הרביעי לפסה"נ, בחלקה המאוחר של תקופת הברונזה הקדומה 1, ובייחוד בפרק הזמן שנודע לאחרונה בכינוי 'שלב תל ערני שכבה C' (לחלופין ברונזה קדומה 1ב1, 3300–3150 לפסה"נ לערך, ראו יקותיאלי, 2002; Mazar & de-Miroschedji, 1996; Yekutieli, 2000), אירעה אפיזודת השיא השנייה בתולדותיהן של מערות מדבר יהודה והאזורים הסמוכים (מדבר בנימין, ספר המדבר). לפחות ב־14 מערות במרחב שבין מצדה לנחל אוג זוהתה נוכחות מפרק זמן זה, על בסיס עדויות קרמיות מובהקות, וכאמור ייתכן שגם חלק מהמערות שיוחסו באופן ראשוני לתקופה הכלקוליתית המאוחרת הן לאמתו של דבר מתקופה זו. בין המערות שניכרת בהן נוכחות ברורה מפרק זמן זה כלולות המערות העיקריות ששימשו למפלט בתקופה הכלקוליתית המאוחרת (מכלול צאלים, מכלול המטמון, מערת האימה, מערת האגרות, מערת הבריכה ומכלול מורבעאת). ריכוז נכבד של מערות מצוי באגן נחל צאלים, שם נחקרו לאחרונה ארבע מערות נוספות ובהן שברי כלי חרס מפרק זמן זה (מערת אורידה, מערת מפל צפצפה, מערת ענבה ומערת דרבן) (האחרונה לא נכללת באטלס, ראו Davidovich, 2012). גם במערות כתף יריחו, מערות נחל תקוע עליון, מערת סלע, ומערת נחל יהל זוהתה פעילות מתקופה זו. המאפיינים הפיזיים והסביבתיים של הנוכחות מפרק זמן זה במערות השוליים המזרחיים של מדבר יהודה דומים במהותם לאלו שהוצגו עבור התקופה הכלקוליתית המאוחרת. לעומת זאת, עד כה יוחסו לתקופת הברונזה הקדומה 1ב1 בעיקר שברים של כלי חרס, ואילו ממצאים מחומרי גלם אחרים כמעט לא דווחו. אנו נוטים לסברה שמערות מדבר יהודה, בעיקר במרחב שבין מצדה לנחל דרגה, שימשו למפלט גם בפרק זמן זה (Davidovich, 2012). עם זאת ייתכן שמהות המפלט ואחרית הפליטים אינן דומות למה שהתרחש בתקופה הכלקוליתית המאוחרת, דבר המשתקף בהבדל בגודלם של מכלולי הממצא ובהרכבם. לצד מערות המפלט, וכמו בתקופה הכלקוליתית המאוחרת, נראה שהתקיים גם דגם ניצול עונתי של חלק ממערות מדבר יהודה, מדבר בנימין וספר המדבר על ידי יושבי כיכר יריחו והר יהודה.

בהמשך תקופת הברונזה חלה ירידה חדה בהיקף הפעילות במערות האזור. לכל אורך האלף

השלישי לפסה"נ, בתקופת הברונזה הקדומה שלבים 2-3 ובתקופת הברונזה הביניימית, לא אובחנו עדויות לפעילות במערות השוליים המזרחיים של מדבר יהודה, להוציא כמה פריטים קרמיים לא ברורים ממכלול צאלים. מגמה זו נמשכת לאורך כל האלף השני לפסה"נ וראשית האלף הראשון לפסה"נ: מתקופת הברונזה התיכונה זוהתה עד היום פעילות במכלול מורבעאת בלבד, ואילו מתקופות הברונזה המאוחרת, הברזל 1 והברזל 2א לא נתגלו עדויות לפעילות באזור זה. גם באזורים הסמוכים, מדבר בנימין וסְפר המדבר, הפעילות מפרקי זמן אלו דלה ביותר: מערות מספר ובהן חרסים מעטים מתקופת הברונזה הקדומה 2-3 בכתף יריחו, אשר ככל הנראה קשורות ליישוב הקבע הגדול שהתקיים ביריחו באותה תקופה; חרסים וכמה פריטי מתכת מתקופת הברונזה התיכונה ממערת הסנדל, גם היא מאותו מרחב ובזיקה דומה; חרסים מתקופת הברונזה התיכונה במערת סלע בספר המדבר; מטמון תכשיטים קטן במערת החריר הלח בוואדי מכוך העליון, ככל הנראה מתקופת הברזל 1-2א (Sass, 2002).

ברצף הזמן הארוך שבין שלהי האלף הרביעי לראשית האלף הראשון לפסה"נ מתבלטת תופעה חריגה אחת הראויה לתשומת לב, והיא הנוכחות מתקופת הברונזה הביניימית בכמה מן המערות הארוכות ביותר של אזור הספר – עראק א־נעסנה, מערת מכוך, מערת הגיא ומערת חריטון. נוכחות זאת מוצאת ביטויה בהימצאות של שברי כלי חרס גדולים, בעיקר קנקנים אופייניים לתקופה, בעומק המערות, חלקם במחילות ואולמות קשים לגישה המצויים במרחק ניכר מהפתח; במערת הגיא נמצא גם ראש חנית מתקופה זו. חנן אשל (1999) שיער כי מערות אלו שימשו למגורים, אולם לאור מאפייני הנוכחות, דומה שיש לחפש הסבר אחר לתופעה, אולי בכיוון פולחני.

בתקופת הברזל 2ב-2ג נרשמת עלייה ניכרת בהיקף הפעילות במערות מדבר יהודה ובנימין, כחלק מהגברת הפעילות במרחב כולו בימי השיא של ממלכת יהודה תחת ההגמוניה האימפריאלית של אשור (משלהי המאה השמינית ובמהלך המאה השביעית לפסה"נ). עד היום זוהתה פעילות מתקופה זו ב־19 מערות באופן ודאי, ובעשר מערות נוספות בספק. מרבית המערות מצויות במרחב שבין יריחו בצפון לעין גדי בדרום, לאורך מצוק ההעתקים. בחינת הנתונים הפיזיים של המערות (גישה, מבנה, גודל) אינה מצביעה על דגם ניצול אחיד, ועל כן נראה שהן שימשו למגוון צרכים, בהם שהייה עונתית בזיקה למרעה חורף־אביב ברמת המדבר ובבקעת ים המלח, מפלט ואולי אף התבודדות על רקע דתי (ראו למשל בר־אדון, 1975). הממצא ברוב המערות כולל שברי כלי חרס מועטים, ורק במרחב שבין נחל דרגה לנחל ערוגות התגלו גם ממצאים נוספים: במערות מורבעאת מיוחסים לתקופת הברזל שני כלי ברזל, תשליב עצם וקטע גוויל כתוב; במערת המתבודד נתגלתה כתובת ייחודית בדיו שחורה על דופן המערה; במערת הבריכה נמצאו משקולות נול, טביעת חותם חלקה ומשקולת אבן אדומה; במערת 'לנחם עבדי' (349 בסקר מלח"ם) נמצאה טביעת חותם פרטית על ידית קנקן. כלי החרס מורים כי יש לתארך את הפעילות למן שלהי המאה השמינית או ראשית המאה השביעית לפסה"נ ועד ראשית המאה השישית לפסה"נ, בדומה לפעילות המתועדת מאתרים אחרים בני התקופה במדבר יהודה – יישובים, מצודות ומתקנים מלווי דרכים.

לתקופת הברזל יש בידינו לראשונה גם מקורות כתובים המתייחסים למערות מדבר יהודה. כמה מסורות מקראיות מתארות אנשים וקבוצות מישראל ומיהודה שמצאו מפלט במערות (שופטים ו, 2; שמואל א יג, 6; מלכים א יח, 4). המסורות הללו עשויות להתייחס למדבר או להר, אולם במקרה אחד, במחזור הסיפורים של בריחת דוד משאול (שמואל א כ"ד, 1-8), דוד מוצא מפלט במערה ב'צורי היעלים' אשר 'במדבר עין גדי'. מערה זו הייתה ודאי גדולה דיה, מאחר ששאול ואנשיו שבקדמת המערה לא הרגישו בדוד ואנשיו אשר היו 'בירכתי המערה יושבים'. תודעת המפלט במערות מצאה ביטוי גם בדברי הנביאים (ישעיה ב, 19-21; יחזקאל ל"ג, 27). גם אם התארוך או מידת המהימנות ההיסטורית של מקור זה או אחר אינם ברורים, כמות המקורות והעדות הארכיאולוגית שנזכרה מלמדות על קדמותה של תופעת המפלט

במערות, שהתגברה במרוצת ימי הבית השני, משלהי התקופה הפרסית ועד לשיאה במהלך מרד בר כוכבא.

התקופה הפרסית עד התקופה העות'מאנית

פרק הזמן שבין המאה השישית לפסה"נ ועד שלהי המאה התשע עשרה לסה"נ, במערות מדבר יהודה, ניתן לחלוקה באופן גס לשלוש תקופות:

א. התקופות הפרסית, ההלניסטית והרומית הקדומה (מאה שישית לפסה"נ-מאה שנייה לסה"נ). תקופה זו כוללת את הימים הסוערים ביהודה בשלהי תקופת הבית השני ונמשכת עד לשלהי מרד בר כוכבא, כ־65 שנה לאחר חורבן הבית.

ב. התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית (מאה שלישית עד שביעית לסה"נ). זוהי תקופת שקט ביהודה, שבמהלכה התפתחה והגיעה לשיאה תופעת הנזירות במדבר יהודה.

ג. ימי הביניים וראשית העת החדשה (המאה השביעית עד המאה התשע עשרה לסה"נ). תקופה ארוכה זו מתאפיינת בירידה יישובית ביהודה, אשר אירעה ככל הנראה במהלך התקופה האסלאמית הקדומה (המאה השמינית עד המאה האחת עשרה לסה"נ), ובעטיה חלה ירידה ניכרת בפעילות במערות מדבר יהודה במרבית האלף השני לסה"נ, עד לחדירה הבדווית בתקופה העות'מאנית המאוחרת (מאה שמונה עשרה ואילך).

א. מהתקופה הפרסית עד מרד בר כוכבא

המערות הנגישות במדבר יהודה, המצויות בבסיס מצוק ההעתקים ולאורך חוף ים המלח, בחלקיהם העליונים של קניוני הנחלים, ובספר המדבר, שימשו בשגרה כמחסות לרועי הצאן ועדריהם וכן לעוברי אורח. בשוליהם של יישובי הקבע שבבקעת ים המלח, בכיכר יריחו ובספר המדבר שימשו מערות, טבעיות וחצובות, לצורכי קבורה (כגון בעין גדי וביריחו). דגם פעילות ייחודי שהתפתח במהלך התקופה קשור בהיווצרותה של כת קומראן, אשר השתמשה במערות, חצובות בעיקרן, למגורים, ובפרוץ מרד החורבן הטמינה במערות החצובות וכן במערות טבעיות בסביבות האתר את כתביה, הידועים כיום כ'מגילות ים המלח'. דעה אחרת טוענת שמקור כתבים אלו בירושלים, אולי בספרייה כלשהי, וכי הללו הובאו בעטיו של המרד להטמנה במערות קומראן ללא קשר לאתר זה.

מגילת הנחושת כפי שנמצאה בחפירה, קומראן מערה Q3

במהלך מלחמות, מרידות ואירועים קיצוניים אחרים שהתרחשו בתקופה זו שימשו מערות המדבר את היהודים תושבי יהודה ואף את השומרונים למסתור, מקלט, התארגנות ולוחמת גרילה מול הכוחות הזרים. מערות נגישות יחסית וקטנות שימשו להתארגנות ולפעילות הלוחמים בתקופת הקרבות, וכן למסתור מיָדי באירועים מהירים וקצרי מועד (כגון מסעות כיבוש ודיכוי). מערות קשות־גישה וגדולות שימשו למקלט בעיקר בסופה של תקופת לחימה ארוכה, כפי שאירע בסוף מרד בר כוכבא. חלק מן המערות קשות־הגישה אף הוכנו כ'מקלטי מצוקים' מבעוד מועד, לעתים אגב שינויים ממשיים של מבנה המערות על ידי חציבה או בניית מתקני מים. להלן ייסקרו האירועים שהובילו לבריחת אוכלוסייה למערות המדבר, תחילה אלו שקדמו למרד החורבן, ולאחר מכן במרד זה ובמהלך מרד בר כוכבא.

בשלהי התקופה הפרסית (358-338 לפסה"נ) מרדו היהודים במלך הפרסי ארתחשסתא

השלישי, מרד שהביא לחורבן ביהודה ולהגליות וכן להרס יריחו. עדויות לבריחה למערות בזמן זה נמצאו במכלול המרגלים־אביאור בכתף יריחו (אשל ומשגב, 1987).

בראשית התקופה ההלניסטית (331 לפסה"נ) מרדו תושבי העיר שומרון באלכסנדר מוקדון. בעקבות המרד נמלטו אנשי העיר למערת אבו שנג'י שבוואדי א־דלייה, וייתכן שאף למערות נוספות (Lapp & Lapp, 1974).

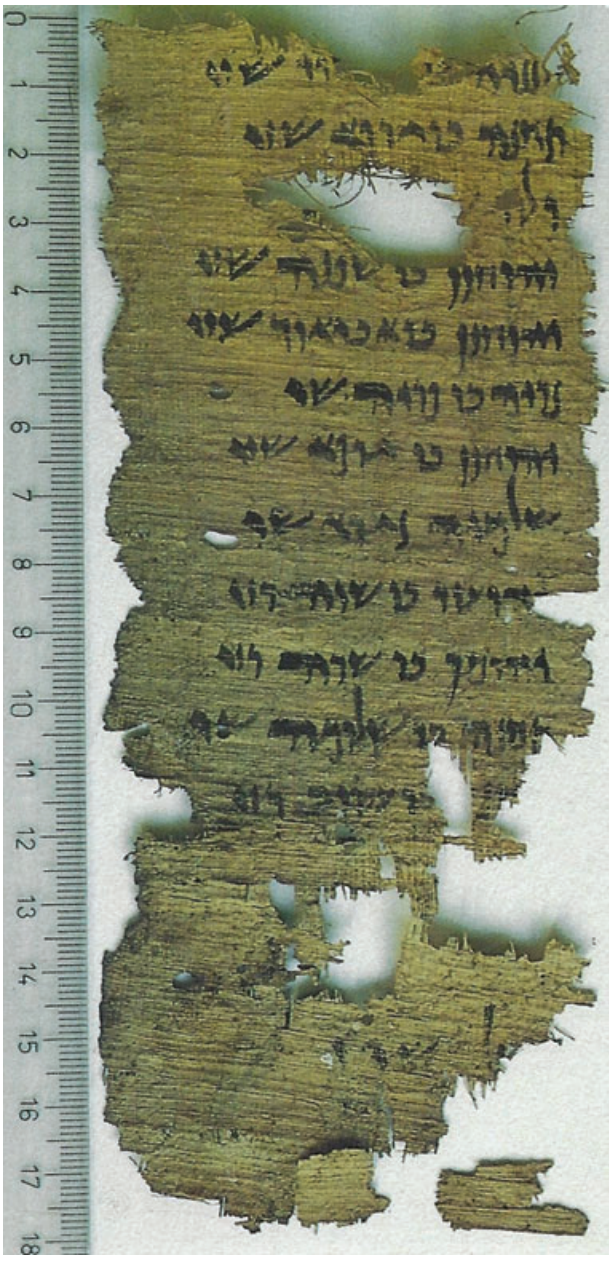
בזמן הגליית אוכלוסייה מיהודה ומשומרון למצרים על ידי תלמי הראשון (312 לפסה"נ) ברחו כנראה תושבים למערות המדבר (איגרת אריסטאס יב, יד; קדמוניות היהודים יב, 7; נגד אפיון א, 186). ייתכן שבאירוע זה הגיעו פליטים מאזור יריחו אל המערות במצוקים שממערב לה, כעדות ממצא המטבעות ממערות ג'בל אבו־סרג' והפפירוסים ממכלול המרגלים־אביאור בכתף יריחו (Price, 1990; שיאון, 2002; אשל וזיסו, 2002). כמו כן, נראה שבמאה השלישית לפסה"נ, במהלך התרחשויות שאינן מתועדות במקורות ההיסטוריים, מצאו אנשים מפלט במערות באזור יריחו וכן במכלול הרומח באזור נחל קדם, כעדות הממצא במערות אלו (שיאון, 2002; פורת ואשל, 2003).

בימי הגזרות של אנטיוכוס הרביעי, בראשית התקופה החשמונאית, ברחו כנראה 'החסידים שומרי מצוות התורה' אל המדבר והתחבאו במערות (מקבים א ב, כט־מב; קדמוניות יב: 272-277). עדויות אפשריות לבריחה זו מצויות בשרידים במערות באזור נחל מכמש ובוואדי עוג'ה (פטריך, 1985). ייתכן שבריחה למערות המדבר התרחשה גם בעקבות מסע פומפיוס והאירועים הקשורים למלחמות הורקנוס השני ואריסטובולוס השני (63 לפסה"נ), שבמהלכם התבצרו יהודים במבצרים באזור יריחו (סטראבו, גאוגרפיה, XVI: 2, 40).

בימי המלחמה בין מתתיהו אנטיגונוס לבין הורדוס בעת פלישת הפרתים (40-37 לפסה"נ), ובעיקר אחרי כיבוש ירושלים על ידי הורדוס, נמלטו יהודים אל מערות בצפון מדבר יהודה ואל מבצרי המדבר (קדמוניות יד: 408-410; מלחמות היהודים א: 297-302; שטרן, 1995: 256-274; שיאון ואריאל, 2001: 113-118; פטריך, 1985). במערות מצוקי ג'בל אבו סרג' שממערב ליריחו נמצאו עדויות לפעילות במלחמה זו, ומטבעות מתתיהו אנטיגונוס נמצאו בכמה מערות בצפון מדבר יהודה, כגון במערות מורבעאת (Benoit et al., 1961: 44-47; Ariel, 1999; זיסו ואשל, 2001: 30). ייתכן שגם חלק מהפעילות במערות החצובות והטבעיות במצוקי מדבר בנימין קשורה למאורעות ביהודה בשנת 37 לפסה"נ (פטריך, 1985). יהודים הסתתרו במערות גם בימי ההתנגדות לשלטונו של הורדוס ולשלטון הנציבים

חותם מהתקופה הפרסית של כוהן בבלי עומד לפני מזבח ומעליו האל סין. משמאל – דפוס. מערת המורינגה

תעודה עברית ממאה 4 לפסה"נ, מערת אביאור, כתף יריחו

שאחריו, בדומה להתבצרות תושבי הגליל במקלטי המצוקים שבארבל במאבקם כנגד הורדוס (קדמוניות יד: 415, 420-430; מלחמות היהודים א: 305, 309-313).

במהלכו של מרד החורבן ובסופו (66-73 לסה"נ) נעשה שימוש נרחב במערות טבעיות וחצובות ברחבי מדבר יהודה. בכ־40 מערות ומכלולי מערות נמצאו שרידים, בהם חרסים, מטבעות ותעודות כתובות, שתוארכו למרד זה או לעשרות השנים שקדמו לו (פורת ואשל, 2008). הממצאים מלמדים כי מערות מדבר יהודה שימשו ללחימה, למסתור ולמפלט במהלך מרד החורבן, אם כי הייתה זו תופעה מצומצמת בהיקפה ובעצמתה בהשוואה לפעילות במערות המפלט בסופו של מרד בר כוכבא (להלן). המערות שהיו בשימוש במרד החורבן היו נגישות יחסית, והממצא הארכיאולוגי ממערות אלו דל בכמותו ובגיוונו ומעיד על פעילות מצומצמת וקצרה בהן. פעילות זו נלוותה תחילה לקרבות באזורים במזרחה של יהודה, ומאוחר יותר, לאחר חורבן בית המקדש, שימשו המערות את אחרוני המורדים שנמלטו למדבר והמשיכו במרד ממעוזיו האחרונים (הרודיון, מכוור ומצדה).

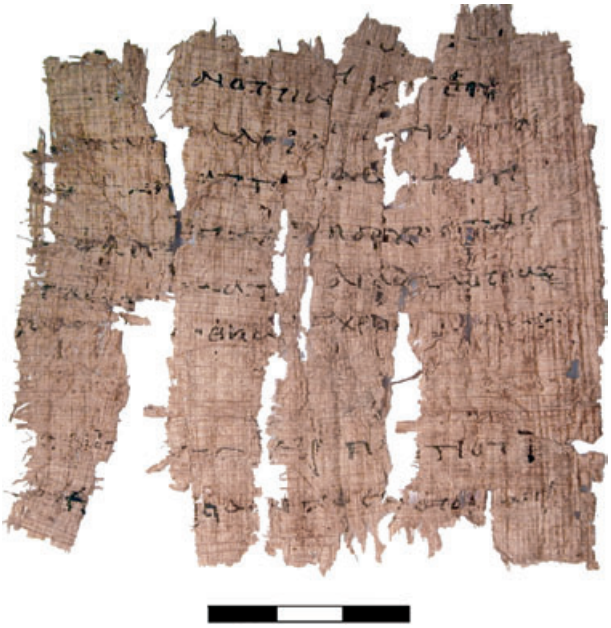
למרד הראשון ותוצאותיו נודעה לבטח השפעה מכרעת על אופי הלחימה והמפלט במרד בר כוכבא, כ־65 שנה מאוחר יותר. בחירתן הקפדנית של מערות המפלט במרד השני והכשרתן מבעוד מועד לקליטת פליטים בסופו הם לקחים שנלמדו אל נכון מתוצאות המרד הראשון. הנהגת המרד השני הסיקה כנראה שהלחימה וההתבצרות ביישובים ובמבצרים מול הצבא הרומי נדונה לכישלון. היא גם הניחה כי יש יתרון ללחימה בשטח פתוח ובמצוקי המדבר, תוך הסתתרות והתבצרות במערותיו, לעומת התנגשות חזיתית מול צבא זה.

מרד בר כוכבא (132-135/6 לסה"נ) זכה לתיעוד היסטורי דל, ושחזורו מסתמך בעיקר על תגליות ארכיאולוגיות. השרידים החשובים ביותר מימי המרד נמצאו ב'מערות המפלט' במדבר יהודה וסביבותיו, שבהן מצאו מקלט בשלהי המרד פליטים ומורדים יהודים מיישובי יהודה ובקעת ים המלח.

ראש חץ ממרד בר כוכבא, מערת הר ישי

מערות המפלט ששימשו במהלך מרד בר כוכבא הן ברובן מערות גדולות, רחוקות מיישובי קבע וקשות לגישה; לצדן נעשה שימוש גם במעט מערות קטנות, קלות לגישה וסמוכות ליישוב. אזור תפוצתן העיקרי של מערות המפלט במרד השני מתפרס מוואדי א־דלייה בצפון ועד ממערב לנווה זוהר בדרום, בשתי רצועות אורך התואמות את תפרוסת המערות – הרצועה המערבית בספר המדבר והרצועה המזרחית במצוקים המזרחיים של מדבר יהודה, במצוק ההעתקים ובקניוני הנחלים היורדים לים המלח ולבקעת הירדן (אשל ועמית, 1998; אשל ופורת, 2009).

תעודה כלכלית ממרד בר כוכבא, מערת הר ישי

בין השרידים מימי בר כוכבא שנמצאו במערות המפלט יש לציין את מכתביו של מנהיג המרד, שמעון בן־כוסבה, תעודות כלכליות, מטבעות, כלי נשק, חפצים בעלי ערך וחפצי יומיום. פרט לממצא הכתוב משמשים המטבעות מרכיב חשוב בהתחקות אחר תופעת המפלט במערות; עד כה נמצאו במדבר יהודה וסביבותיו כ־120 מטבעות שהובאו במהלך המרד לכ־20 מערות מפלט. מטבעות אלו כוללים מטבעות שהוטבעו מחדש במהלך המרד ומטבעות רומיים מהתקופה שקדמה לו. הממצא מלמד על מקומות המוצא של הפליטים (ביהודה ובמזרח ים המלח),

הכנותיהם לשהות ממושכת, מהלך המרד, ההנהגה, המִנהל, הצבא, התרבות החומרית וחיי היומיום במערות ומחוצה להן.

ב. התקופה הרומית המאוחרת, התקופה הביזנטית ונזירות מדבר יהודה (135-634 לסה"נ)

המידע בנוגע לפעילות במערות מדבר יהודה וסביבותיו בתקופה הרומית המאוחרת דל למדי. החורבן ביהודה בסוף מרד בר כוכבא קטע מאות שנים של יישוב יהודי צפוף, והתחדשות היישוב בהר, שהיה עתה בעיקרו נכרי, אירעה בהדרגה. ידוע על ביקורים בודדים במערות המפלט במאה השלישית לסה"נ, כגון במערות בסביבת ג'בל אבו סרג' (באזור כתף יריחו) ובמכלול צאלים; מהות ביקורים אלו אינה ברורה, אך ייתכן שהם נעשו על ידי יהודים, אולי כדי לקבור את הרוגי מרד בר כוכבא.

במהלך התקופה הביזנטית (מאות רביעית עד שביעית לסה"נ) התעורר המדבר לחיים מחודשים בעקבות היווסדה של תופעת הנזירות הנוצרית במדבר יהודה, התבססותה והתרחבותה. תופעה זו הנה דגם פעילות ייחודי בתולדות האזור, המתועד היטב הן במקורות הכתובים והן בממצא הארכיאולוגי. מבין שני טיפוסי המנזרים העיקריים שקמו ב'מדבר של העיר הקדושה' (ממזרח לירושלים) הוקמו רוב מנזרי המתבודדים (מטיפוס ה'לאורה') במצוקים וניצלו מערות טבעיות לצרכים שונים, לרוב אגב הכשרתן בחציבה. עם זאת באזור החווארי שבצפון בקעת ים המלח וסביב שפך הירדן נחצבו החללים בתוך הסלע הרך של תצורת הלשון. חללי המערות שימשו את הנזירים לצורכי תפילה, מגורים, התבודדות, קבורה, אגירת מים, פעילות משקית, מלאכה ואחסון (פטריך, 1995; הירשפלד, 2002). מנזרי המתבודדים התפרסו ברוב האזורים המצוקיים בצפון מדבר יהודה, מדבר בנימין וספר המדבר, מאזור נחל ייטב בצפון ועד מצדה בדרום, ואף בבקעת ים המלח ובכיכר יריחו ('מדבר הירדן'). כמו כן השתמשו במערות גם נזירים מתבודדים מחוץ למנזרים; ריכוז פעילות מסוג זה במערות קטנות ובתאים מצוקיים בנויים נתגלה לאחרונה בסביבת מוצא נחל קדרון, למשל במכלול נקב מזן ובאתר נחל קדרון דרום (טל ואורון, 2002; דהרי, 2002). היו מנזרים שהוקמו כמנזר שיתופי (קוינוביון) או כטיפוס המשלב בין השניים, וגם הללו נבנו לעתים במצוקים והשתמשו במערות.

ציורי קיר במנזר מערת דיר מוכלך

המנזרים נבנו על פי רוב סביב מקום התבודדות של נזירים יחידים, שהתיישבו תחילה במערות או בבקתות ברחבי מדבר יהודה ובצוקיו, לעתים בסמוך למקור מים. הקמת המנזר נעשתה לאחר שהצטרפו אל המייסדים נזירים נוספים והם התגבשו כקהילה. מייסד תנועת הנזירות במדבר יהודה היה חריטון, אשר הקים במרוצת המאה הרביעית לסה"נ שלוש לאורות: מנזר פארן שבוואדי פארה (קלט) הסמוך לענתות, מנזר דוקא בקרנטל שמעל יריחו ומנזר חריטון (סוקה/הלאורה הישנה) בנחל תקוע עילי (ואדי חריטון). בראשית המאה החמישית לסה"נ הקים אבתימיוס את הקוינוביון הראשון במדבר יהודה במצוקי נחל אוג (דיר מוכליק), ומאוחר יותר הקימו הוא ותלמידיו מנזרים נוספים מטיפוס זה ברחבי המדבר. באמצע המאה החמישית ארגן גרסימוס את המתבודדים שליד הירדן בלאורה שבמרכזה קוינוביון (דיר חג'לה) ובלאורת קלמון (עין חג'לה). לקראת סוף המאה החמישית הגיעה תנועת הנזירות לשיא כוחה, בהנהגתם של תיאודוסיוס וסבאס. בתקופה זו הוקמו בין היתר הלאורה הגדולה של סבאס והקוינוביון הגדול של תיאודוסיוס מעל נחל קדרון וכן הקוינוביון כוזיבא ליד עין קלט.

מנזרים הוסיפו לקום במדבר, בד בבד עם התפתחותה של תופעת צליינות ענפה אל מקומות קדושים. בסופה של התקופה הביזנטית היה מדבר יהודה, מאזור נחל עוג'ה בצפון ועד מצדה בדרום, מלא במנזרים, אתרי התבודדות ומקומות פולחן נזיריים.

מחקרים ארכיאולוגיים והיסטוריים מקיפים של נזירות מדבר יהודה נעשו בשנות השמונים של המאה העשרים על ידי הירשפלד (2002) ופטריך (1995), ובמהלכם הועלו הצעות זיהוי לחלקם הגדול של המנזרים.

יש להניח כי בתקופה הביזנטית המשיך מדבר יהודה לשמש כאזור מרעה לאוכלוסייה הכפרית שישבה בהר ובספר המדבר, שהגיעה לשיאה במהלך תקופה זו (וככל הנראה אל תוך התקופה האסלאמית הקדומה). המערות הנגישות הסמוכות ליישובים החקלאיים שימשו לעתים כמחסות ארעיים וכמחסנים, ואלה בתוככי המדבר הוסיפו לשמש רועי צאן על עדריהם. עם זאת בולט מיעוט העדויות הארכיאולוגיות במערות מתקופה זו שאינן בהקשר נזירי מובהק.

ג. ימי הביניים וראשית העת החדשה (מהמאה השמינית עד המאה התשע עשרה לסה"נ)

במהלך התקופה האסלאמית הקדומה (מאה שמינית עד אחת עשרה לסה"נ) חלה ירידה יישובית הדרגתית ביהודה. ירידה זו, שלוותה בשינויים תרבותיים, אתניים ודתיים מהותיים (בעיקר התאסלמות של מרבית יושבי האזור), הובילה לנטישתם של רוב המנזרים, ורק מיעוטם (כגון מר סבא בנחל קדרון ומנזרי ואדי קלט) המשיכו לשמש כמנזרים וכאתרי עלייה לרגל במהלך ימי הביניים המאוחרים ובתקופה העות'מאנית. הפעילות במערות התמעטה, ורק באחדות (למשל במצוקי כתף יריחו) נתגלו עדויות מפרק זמן ממושך זה, שהקשרן אינו תמיד מחוור.

ערכת כתיבה מברונזה מהתקופה האומאית, כוך הלהבים, מכלול צבר

במהלך התקופה העות'מאנית המאוחרת, החל מן המאה השמונה עשרה (ואולי מראשית המאה התשע עשרה) חדרו בדווים נוודים למחצה מחצי האי ערב אל עבר הנגב ומדבר יהודה. התבססותם הובילה לתחייה הדרגתית של הפעילות הנוודית במדבר יהודה ובספר המדבר, ומערות נגישות ונוחות החלו לשמש את הנוודים ועדריהם כמחסות ללינה, שהייה ארעית ואחסון. מכלולי מערות ומחסות סלע כגון אלו נפוצים במיוחד בסְפר המדבר, בחלקיהם העליונים של קניוני הנחלים ולאורך בסיסו של מצוק ההעתקים וחוף ים המלח. על פי רוב מדובר במקבצי מערות רדודות שלא היו בשימוש קודם לכן, עובדה המעידה ככל הנראה על הבדלים מהותיים בין דגם פעילות חדש זה ובין דגמים שהתקיימו בתקופות הפרהיסטוריות וההיסטוריות. במסגרת פעילות זו הותקנו מערות נחל תקוע עליון לשימוש כמחסנים בראשית המאה העשרים ונבנו בהן קירות אבן. פעילות בדווית מדגם דומה מתקיימת במערות עד לעצם היום הזה.

לוח תקופות ארכיאולוגיות/ היסטוריות

התקופה הפלאוליתית התחתונה	1.4 מיליון שנה – 300/250,000 אלף שנה לפני זמננו
התקופה הפלאוליתית התיכונה	300/250,000-50/47,000 שנה לפני זמננו
התקופה הפלאוליתית העליונה	50/47,000-24,000 שנה לפני זמננו
התקופה האפי־פלאוליתית	24,000-11,500 שנה לפני זמננו
התקופה הנאוליתית הקדם־קרמית א	9500-8500 לפסה"נ
התקופה הנאוליתית הקדם־קרמית ב	8500-7000 לפסה"נ
התקופה הנאוליתית הקדם־קרמית ג	7000-6400 לפסה"נ
התקופה הנאוליתית הקרמית	6400-5800 לפסה"נ
התקופה הכלקוליתית הקדומה	5800-5300 לפסה"נ
התקופה הכלקוליתית התיכונה	5300-4500 לפסה"נ
התקופה הכלקוליתית המאוחרת	4500-3800 לפסה"נ
תקופת הברונזה הקדומה 1	3800-3050 לפסה"נ
תקופת הברונזה הקדומה 2	3050-2850 לפסה"נ
תקופת הברונזה הקדומה 3	2850-2350 לפסה"נ
תקופת הברונזה הביניימית	2350-2000 לפסה"נ
תקופת הברונזה התיכונה	2000-1550 לפסה"נ
תקופת הברונזה המאוחרת	1550-1140 לפסה"נ
תקופת הברזל 1	1140-980 לפסה"נ
תקופת הברזל 2א	980-830 לפסה"נ
תקופת הברזל 2ב	830-701 לפסה"נ
תקופת הברזל 2ג	701-586 לפסה"נ
התקופה הפרסית	586-333 לפסה"נ
התקופה ההלניסטית	333-63 לפסה"נ
התקופה הרומית הקדומה	63 לפסה"נ – 135 לסה"נ
התקופה הרומית המאוחרת	135-324 לסה"נ
התקופה הביזנטית	324-634 לסה"נ
התקופה האסלאמית הקדומה	634-1099 לסה"נ
התקופה הצלבנית והאיובית	1099-1250 לסה"נ
התקופה הממלוכית	1250-1517 לסה"נ
התקופה העות'מאנית	1517-1918 לסה"נ